

Élőhalott = eleven holt?*

Ellentét és ekvivalencia a jelentésben

„Halál a létben van, nemlétben nincsen:
a halál ellen gyógyszer a halál.
Sírás a sír körül van, sírban nincsen,
Ott a nyüveket nyüvi a halál.”

(Weöres: Ami az Orbis Pictusból kimaradt)

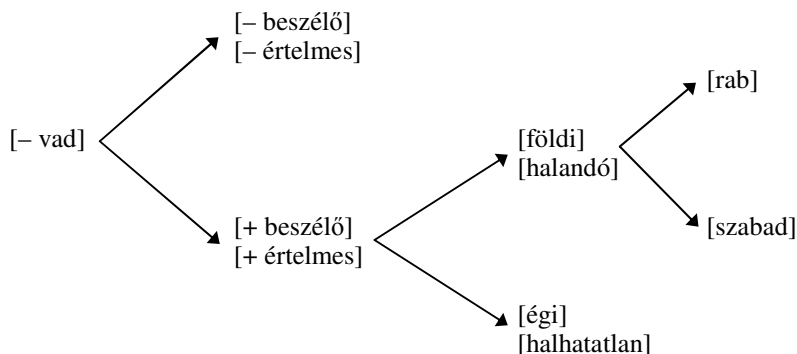
1. Bevezetés. – Az idézett mű négy sora két szinonimára, két homonimára és négy antonimára épül: *halál* = *nemlét*; *nyű*¹ (fn) 'féreg' : *nyű*² (ige) 'fogyaszt', *sírás* (< *sír*¹ [ige] 'könnyezik') : *sír*² (fn) 'sírverem'; *halál* : *lét*, *nemlét* : *lét*, *van* : *nincsen*, *sír körül* : *sírban*. Elemzésem tárgyául a *halál* : *lét* ellentétpárhoz szorosan kapcsolódó *holt* : *élő*, illetve *halott* : *eleven* mellék- és főneveket választottam. Helyszüke miatt csak a melléknév alapjelentéseit igyekszem fölvezetni. Nyelvtörténetileg az *eleven* „az *élő* melléknévi igenév **ëleþe-*, **eleþe-*, illetve **ëleȝe-*, **eleȝe-* előzményének -n határozóragos alakja”, azaz *előn* (TESz. 1: 745), a *holt* pedig „a *hal* igéből alakult a -t befejezett melléknévi igenévképzővel”

* Jelen cikk a 2001 októberében az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén rendezett „Ellentét és ekvivalencia a jelentésben” című konferencián elhangzott előadás lényegesen bővített változata.

(TESz. 2: 136). Tehát mindkettő két-két töre (*hal-/hol-*, *él-/elev-*) vezethető vissza. Első pillantásra is bizonyos, hogy e négy szó egymással különféleképpen párokba rendezve hol ronkon-, hol ellentétes értelmű.

Az *élő* : *halott* oppozíció a bináris taxonómiák közé tartozik, ahol az ellentét tagjai egymástól abszolút határokkal különülnek el, az egyik kizárja a másikat. LEECH osztályozása, noha nyelvészeti szakmunkában jelent meg, szinte kizárólag logikai szempontú. Az alábbi oppozíciókat különbözteti meg: 1. bináris taxonómia: + *élő* ('eleven'), – *élő* ('halott'); 2. többszörös taxonómia: *fém ('arany'), †fém ('réz'), §fém ('vas'), ©fém ('higany') stb.; 3. polaritás: ↑méret ('nagy'), ↓méret ('kicsi'); 4. reláció: →szülő ('szülő'), ←szülő ('gyermek'); 5. hierarchia: hosszúság¹ ('hüvelyk'), hosszúság² ('láb'), hosszúság³ ('yard'); 6. inverz oppozíció: Δlehetséges ('lehetséges'), ∇lehetséges ('szükséges') (LEECH 1997: 118). Eszerint valami vagy *élő*, vagy *holt*, tertium non datur. Azonban a világ – az élővilág – és a nyelv ennél jóval sokszínűbb, árnyaltabb, s ezért a következő kijelentés nem tűnik ostobaságnak: „Buttler pedig nem volt ezalatt *se eleven*, *se holt*, mintha a saját temetésén venne részt” (Mikszáth: Különös házasság). A halál akkor következik be, amikor az ember szíve megszűnik dobogni. Ugyanakkor élet és halál mezsgyéjén van az a kómába zuhant személy, akinek még dobog a szíve, ám környezetét már nem érzékeli, akaratlagos mozgásra képtelen, infúzióval tartják életben. Erre az állapotra tökéletesen ráillik a *se eleven*, *se holt* kifejezés.

Az emberi gondolkodásra, a nyelvre jellemző a kételeműség: bal–jobb, itt–ott, fekete–fehér... Bármiről lett légyen is szó, ellentétek segítségével sikerül róla fogalmat alkotnunk. A szó legszorosabb értelmében: fogalmat alkotnunk, azaz létrehozunk. A nyelvtörténeti kutatások szerint már az indoeurópai alapnyelvben fontos szerepet játszottak a következő bináris oppozíciók: aktív : passzív, isteni : emberi, szent : profán, költői : mindennapi, s korán kialakultak a mai nyelvekre jellemző szembenállások (CPK. 283). Kölcsönösen kizárják egymást, együttesen azonban rendszert alkotnak, melyben az egyikük jelentése a másikhoz képest határozódik meg. Természetesen többféle kapcsolatban is részt vehetnek, és jelentésük az elfoglalt helyüktől függően módosul. Az indoeurópaiak a szelíd élőlények osztályát az alábbi oppozíciókban fejezték ki (ГАМКРЕЛИДЗЕ–ИВАНОВ 1984: 481, a kikövetkeztetett alapnyelvi formák nélkül):

2. A) *Élő* : *eleven*, *halott* : *holt*. – Lássuk, miről tanúskodnak a források. Az *él* 'táplálkozik vmivel' már a Halotti beszédben föllelhető (1195 k.: E[*]* mend paradifumben uolov gimilcítul munda nekí *elnie*); az *eleven* csak jóval később, a Königsbergi szójegyzékben (1380 k.: *ellewen* emb^{er}); az *élő* pedig a Münchener Kódexben (1466: *Élő* istennec fia). Az ÉrtSz.-ban az *élő* jelentésének számos meghatározásában szerepel az *eleven*, s az *eleven* jelentéseinek magyarázataként is nemegyszer találkozunk az *élő*-vel (ÉrtSz. 2: 147,

249–50). Ahogyan a költő mondja: „Egyszerű ez. / Él az, aki eleven” (József A.: Egyszerű ez). A *hal* ’megszűnik élni’ ugyancsak a HB.-ben fordul elő figura etymologicaként: „halal-nec halalál *holz*”. *Halott* és *holt* mellék-, illetve főnevünk jóval később bukkan fel: *haloth* (1456 k.: SermDom.), *holth* (1380 k.: KönSzj.). *Hogyne élne az eleven, mikor a holt is mozog?*, *Hogyné mozogna az eleveⁿ, mikor a döglött is mozog?*¹ – mondják a Dunántúlon, ha egy máskülönben csendes ember fölélnkül (ÚMTsz. 2: 88).

B) Élő ember, élő növény, élő állat. – *Élővé, elevenné* az élettelen a mítoszokban úgy válik, ha lelket lehelnek belé: „Az ördög elment a műhelyébe és megcsinálta Évát, olyan szépre, amilyenre csak tudta és megmondta Istennek, hogy leheljen belé lelket, mert nem volt még *eleven*” (NAGY 1987: 81). Emberek, állatok, növények és termőföld esetében mindkét jelző használható: az *élő* és *eleven* ember ugyanaz, *élő hal* helyett mondhatunk *eleven hal-at*, s az *élő gyepű/élőgyepű* (SzT. 2: 1108; ÚMTsz. 2: 134) sem más, mint *eleven gyepű/kert*, azaz bokrokból álló kerítés, másképp *élősvény*, *élő/eleven sövény* (SzT. 2: 1108), *élőgát* (ÚMTsz. 133), *élőlésza* (ÚMTsz. 135), *eleven garád*, *eleven kerítés* (ÚMTsz. 2: 88): „A parthoz halászcsonak volt láncolva, amelynek ládájában mindig akadt *eleven hal*” (Krúdy: Bródy Sándor avagy a nap lovagja), „Az édesanyjáról azután eszébe jutott minden [...], a csendes alacsony házikó... meg az a magas *eleven sövény* is a szomszéd kertjén” (Mikszáth: Ami a lelket megmérgezi). Az erdélyi *eleven barázda* ’élő-bokros mesgye’ (SzT. 2: 885), az *eleven sövény* azonban már korántsem palánk, hanem az ördögcérnát (*Lycium halimifolium*) vagy a fagyalt (*Ligustrum vulgare*) jelentő növény (ÚMTsz. 2: 89). A zöldellő, nyers fű, mely nem aszott ki, az *előfű* (CzF. 2: 505), de a Kiskunságban jelenthet varjúhájfajtát (*Sedum acre* vagy *Sedum repens*) is (ÚMTsz. 2: 133).

Virág is lehet *élő* vagy *eleven*: „A gazdagok fájdalma drága *eleven virágokból* van fonva, a szegényeké papirosból” (Mikszáth: Halottak napja). Ha alaposabban belegondolunk, itt a virág már egyáltalán nem *élő*, hiszen megfosztották tápláló gyökérzetétől, letépték. De egy darabig még nem hervad el, mert életnedvei táplálják. Csak elfonnyadva lesz *halott virág*. Étlapjainkon néha olvasható az *élő halból készült halászlé* kifejezés. A szakácsnak a *friss* lehetne néhány napja kifogott is, ezért igyekszik pontosabban megfogalmazni a vendég kedvéért, így „szemében a hal még kimúlása után is élő egy ideig” (F[ERENCZY] 1965: 265–6). *Élő* a természet is: „Dalolj hát kis madár! mondd ki hangos szóval: / Az *élő természet* amit némán érez” (Tompá: Kikeletkor).

C) *Halott növény*, *halott állat*. – A *halott/holt* szinonimapár alapjelentése ’meghalt, már nem élő’, ellentéte lehet az *élő/eleven* élőlényeknek és növényeknek: „Kelj fel, Pali, most csak *holt virágok* előtt térdelsz, szüleid lelkei e percben az emberek álmaiban jelennek meg” (Mikszáth: Egy árva története), „Elég volt húsztavas, virágveszejtő, / Elég *halott virág* szállt szerteszét” (Lányi S.: Menekülés a közelítő tél elől). Stílári különbség is van közöttük: a *holt* választékosabb a *halott*-nál, s elpusztult állat esetében – hacsak nem kedvencünk – inkább a *döglött* jelzőt használjuk: „Törött lába alatt sokszor török zászló, / Hevert ő alatta sok török, sok *holt ló*” (Zrínyi: Szigeti veszedelem). Itt a paripa nyilvánvalóan nem egyszerűen kimúlt végelgyengülésben, hanem lelőtték a csatában, ezért a *holt* jelző. Néhol a *döglött* veszi át a *halott/holt* tisztét: a tövén kiszáradt fát *döglött fá*-nak is szokták hívni (ÚMTsz. 1: 1013), s a Kiskunságban *holtuskó* az ’évekig a földben maradt fatuskó’ (ÚMTsz. 2: 983); ’tönkrement’ jelentése is gyakori: *döglött kút* ’bedőlt, beszakadt kútgödör’.

D) *Eleven lánc*, *élő lap*, *eleven célpont*. – Az emberek sora az *eleven lánc/élőlánc*: „*Eleven láncot* állítunk az erdőbe, minden reggel; száz lépésnyire egy-egy embert, míg csak a lánc Osgyánt nem éri az erdő végén” (Mikszáth: A fekete város). Az ’élő,

¹ Mindenütt megtartottam a források helyesírását. A Nyugatban közölt prózai műveket a mai szabályok szerint írom. (B. J. A.)

de mozdulatlan és néma szereplőkből művészien összeállított, képszerű és rendszerint vmit jelképesen ábrázoló csoport' (ÉrtSz. 2: 262) az *élőkép*: „Igen jeles *élőképeket* tárított elének a színpad” (Ady: Kun László).

2000. október 6-án a Vendégség Csoport estje ezt az alcímet viselte: *Élő irodalmi folyóirat*. Kell-e magyarázni, hogy a szerzők személyesen adták elő legújabb alkotásaikat? A nagy ritkán megjelenő sajtóterméket *élő lap*-nak nevezik.

Élő/eleven célpont az az 'ember, aki olyan helyzetben van, hogy fegyverrel könnyen eltalálható' (ÉrtSz. 2: 250).

E) *Élő föld* : *holt föld*. – Érdekes az *élőföld* – *elevenföld* megkülönböztetése. *Élőföld* a neve a termő-, illetve szántóföldnek (SzT. 2: 1117): „örök rengéssel alattam / Ingjon az *élő föld*” (Vörösmarty: A két szomszédvár), míg az *eleven föld* vagy röviden *eleven* az 'emberi kéztől, eszköztől érintetlen föld (ellentétben a megmunkálttal)' (ÉrtSz. 2: 147; ÚMTsz. 2: 89). Újfehértón az *eleven föld* a 'mélyebben fekvő, nedves földréteg' (ÚMTsz. 2: 88), a Nagykunságban pedig *élőföld* a 'lápos területen található kemény talajú sziget' neve (ÚMTsz. 2: 133). „Háromszékből két olyan XVI. századi okleveles adatot is ismerünk, amely *élőföld*-ről beszél” (SZABÓ T. 1985: 394–5).

A *élőföld* ellentéte a *holt föld/holtföld* 'terméketlen földterület' (ÚMTsz. 2: 981): „A hó, a *holt föld* téli szemfedője, / Az éjen át / A temetőre / Leszállt” (Petőfi: A hó, a holt föld téli szemfedője). Hasonlóképp kihalhat a természet is: „Még gyász-füzér sem ékesíti / A *holt természetet*” (Tompai: Meleg forrás).

Az *előerdő* alakilag hasonlóan tűnik, azonban a látszat csal: „*előerdőnek* az erdélyi régiségben a falu olyan *közös erdejét* nevezték, amelyet egyéni szükséglete szerint a falusiak közül bárki szabadon irthattott, használhatott” (eredeti kiemelés; SZABÓ T. 1945: 262). 1814: „a' helységünk Határán vagynak közönségesen elő erdők vagynak (így!), de úgy elpusztítottak, hogy már haszon vehetetleneké lettenek” (SzT. 2: 1115). Itt az *elő* igenév nem a cselekvő személyre mutat rá, hanem a cselekvés tárgyát jelöli: 'olyan erdő, melyet *élnék*, használnak' (ÁRVAY 1946: 87). Vö. „*elő-föld, éltető-föld*: fundus, ager. »Az varasnak belől nagy *elő föld*e vala«” (Ilosvaytól id. NySz. 1: 985). A földközösség ősi formáinak eltűntével e szakkifejezések kivesztek a népi szókincsből.

F) *Élő szén* : *holt szén*. – A régi magyar nyelvben a *szén* egyaránt lehetett '1. tűz, 2. parázs, 3. szén' (NySz. 3: 178; SzlavSz.² 506–7; TESz. 3: 720): „Meg nèè [ferte]f jëm [...] wytől *zenthől*” (PeerK. 255), „Ú fé'l tüle, mind à *szé'ntü*” (SzlavSz.² 507), „*Szenet* ruha-befedéssel rejteni nehéz” (Csáktornyai M.: Gróbián). A jelentéseket jelzővel különböztették meg: *élő/eleven szén/élszén* (ÚMTsz. 2: 138), *holt szén/holtszén/aludt szén/megaludt szén* (NySz. 3: 171, SzamSz. 209; SzT. 5: 239–40; ÚMTsz. 2: 982). „A szlávból átvett *parázs* és a belőle elvont *parázs* a *szén*-nek ezt a széles körű jelentését megbontotta” (HADROVICS 1992: 105). A kifejezést ismerik az orosz nyelvjárások is: *живой уголь/уголек* 'élő szén' (CPHG. 9: 154); a kihűlt, már nem tűzforró szamovárakra mondják: *мертвый самовар* 'holt szamovár' (CPHG. 18: 123). Az *eleven szén* 'parázs' egy 1558 körüli nagyszabasi receptben: „A purgalasa [az ezüstnek] pedig Ig lezen, Rp veres rezet es ted *eleven Zenre* es ves az rezre kenkoueth” (SzT. 2: 886). Somogyban az *előtűz* 'parázs' jelentésű (ÚMTsz. 2: 139). Az *eleven parázs* 'még tüzes, nem hamvadó' értelemben járja, ellentéte a *döglött parázs/izzó* 'elhamvadt parázs' (ÚMTsz. 2: 1013).

G) *Élő víz* : *holt víz*. – Az *elővíz* 'folyóvíz, ellentéte az állóvíz' (RévaiLex. 6: 426), s az *élő/eleven forrás* másként 'élő vizű forrás' (SzT. 2: 885): „Ott, hol egy dombocska fejebb emelkedik, / Melly diszességében szinte kevélykedik, / Két *eleven forrás* csergedez töbében, / Kastalut képeznéd folynia képében” (Ányos: Gadóti Róth Klárának), „1640-ben Nagybánya vízvezetékét csináltat, hogy tiszta »*elő vizet*« kaphasson” (Réti I.: Egy város jellemképe. Nagybánya). Metaforikus jelentésben: „Mert a Bárány, a ki a királyi-

széknek közepette van, legelteti őket, és a vizeknek *élő forrásaira* viszi őket; és eltöröl Isten az ő szemeikről minden könyet” (Jel 7,17 – Károli 1980). *Eleven kút/élőkút* az, 'melyből folytonosan friss víz szivárog vagy buzog' (CzF. 2: 505). 1681: „Vagyo(n) ezen Pitvarban egi *eleven kút*, a kő sziklából ki vágva és kerekdeden köből vagyon meg csinalva” (SzT. 2: 886). Átvitt értelemben is: „S tartsd meg végig köztünk / Christusunk felkölt napját. / Csak ő az *élő kút*, / Hozzád vezérő út” (Rimay: Más). Ide tartozik a termékenységre utaló népies *bagzónvíz* 'kezdő áradása a pataknak' is (ÚMTsz. 1: 307).

A vízhez mint alkotó és romboló, pozitív és negatív princípiumhoz hihetetlen gazdag vallási jelentéstartalom kapcsolódik világszerte, s így a görög–római és zsidó világban is, az *élő víz* (más fordításokban az *élet vize*) kifejezésnek számos értelmezése lehetséges. Már a qumráni iratokban megtalálható: „Még gyökeret sem eresztettek, már virágba borultak [...]; és törzsük megnyílt az *élő vizeknek*, és örök forrássá lett” (FRÖHLICH 1998: 376–7). Az Újszövetségben az 'élő víz' (gör. ὕδωρ ζῶν) rituális értelemben a 'keresztvíz', keresztény szóhasználatban maga a Szentlélek (VANYÓ 1997: 161–8). Leglényegesebb a víznek a tisztítással, megtisztulással kapcsolatos szimbolikája; az *élő víz* Isten, az élet forrása: „Kertekben levő kút, *élő víz* forrása, mely a Libánonról csörgedezik” (Énekek 4,15 – ÚjFord. 1997). A Károlinál meglévő *élő víz* szó szerkezetet az új fordítás némely esetben *folyó-* (Jer 2,13; Zak 14,8) vagy *forrásvíz-*nek (4Móz 19,17) magyarázza.

Az orosz népköltészetben az *élő víz* (живая вода) ugyancsak folyó- vagy forrásvíz, szemben a *halott vízzel* (мёртвая вода); a nyelvjárási *живой неск* 'élő homok' pedig a forrásvíz fövenye (СПНГ. 154). Az ukrán folklórban „a víz, a végtelen és halhatatlan, kezdete és vége mindennek a földön” (ГРИЦИК 1999. 1: 124–6). Kitüntetett szerepet játszik a buddhizmusban is, a jelenségvilág folytonos változását testesítve meg: a rajta való átkelés a megvilágosodásba történő áthaladást jelképezi. Koreában legtisztább áldozat a vízáldozat, különösen gyermek születésekor. A maja mitológiában az esőnek (a mozgékonyak, aktívak) istene van, az állóvíznek (a mozdulatlanak, passzívoknak) pedig istennője (MILLER 1993: 184). Az indoeurópai alapnyelvben a 'víz' jelentésű főnevet ugyancsak két tövel, egy aktívval (ie. *Hap[h]- > hett. *hapa* 'folyó', szkr. आप [āpa] 'víz', lat. *amnis* 'széles és mély folyóvíz', litv. *upė* 'folyó') és egy passzívval (ie. *uet'/*ūt' > szkr. उद् [udā] 'vizek', gör. ὕδωρ 'víz', alb. *ujë* 'víz') fejezték ki (ГАМКРЕЛИДЗЕ–ИВАНОВ 1984: 670–1).

A 'folyóvízmederben felduzzadt, megrekedett álló víz' a *holt víz*, s a *holtvíz* pedig nem más, mint a 'holtág, holtmeder', szláv jövevényszóval *morotva*, *mortva*, *morotvány* (SzLJsz. 1: 343; SZTRIPSZKY 1943: 326), akár a Felső-Tisza vidékén használatos *halvány* (ÚMTsz. 2: 829). Valószínű, hogy „a 'holt folyóág' jelentésű magyar *halvány* létrejöttében közrejátszottak a magyarral érintkező szláv nyelvek” szavai is (SzLTKsz. 77). A Bodrog környéki szláv *Netecse* jelentése 'nem folyó' (SZTRIPSZKY 1943: 326). A kiszáradt árkot *holt árok/holtárok*-nak nevezzük (SzT. 5: 235; ÚMTsz. 2: 981), s hasonlóképp *holt jég/holtjég* (ÚMTsz. 2: 982) az, amely alatt nem folyik víz: „Bennem a kicsiny magyar Tisza habja / Lüktet csüggedten s tett nélkül sóvárog, / Nálunk szörnyű a tavasz áradása – / S aztán leszünk kizökkent víz, *holt árok*” (Bodor A.: Az új Tisza). Erdélyben van *holt fok* 'száraz ér', *holt patak* 'aszúpatak' (SzT. 5: 235), *holt tó* 'kiszáradt tó' (SzT. 5: 236) is. Nyelvjárásokban a 'kiszáradt láp' *döglött láp*, s a *holt-* előtag helyett előfordul a *dög-* is: *dölgág* 'a Tisza holtága' (ÚMTsz. 1: 1012–3), s *dögvíz* 'a Tiszának vagy Marosnak valamelyik holtága' (SzegSz. 1: 296). Ellentéte az *eleventisza* (ÚMTsz. 2: 88).

H) É l ő r é s z . – A hajózásban *élő rész* a 'hajó víz alatti része'. Közrejátszhatott a kifejezés jelentésének kialakulásában az is, hogy ezt sűrűn beborítják a növények, algák és egyéb tengeri élőlények. Ugyanakkor a hajó a vízben él, mozog, ezért az abból kiemelkedő, a vízvonal feletti része nem lehet *élő*, csak *holt rész* (RévaiLex. 6: 422).

I) *É l ő m a l o m*. – A működésben lévő, járó malomra mondják, hogy *élő malom*. 1793: „vagy az *élő Malmoknak* Taxáját mind fell nem vette, vagy pedig a' Malmokban esett pusztulás ebben az Esztendőben” (SzT. 2: 1110). A „Vas Laci” című mesében a hős útját forgó beretvákkel kirakott, *eleven híd* keresztezi (JANKOVICS 1987: 134).

J) *E l e v e n e z ü s t*. – A műszók körében is találkozhatunk az *élő/eleven*-nel. Higanyra az *eleven ezüst/kéneső* a régiségben gyakran előfordult: „Az a csinos jószág ott, aki kenyérgolyókkal pajzánkodik a férfinéppel, Csapodyné asszonyom... olyan, akár az *eleven ezüst*” (Mikszáth: Nemzetes uraimék), „Itt ugrált a *kéneső elevenességű* Shakespeare Jóska (Székely József), kinek világverő tervei örökké tervek maradtak” (Mikszáth: Jókai Mór élete és kora). Az *eleven ezüst* a középkori lat. *argentum vivum* 'kéneső, könöső, higany [tkp. 'eleven ezüst']” (BARTAL 1901: 48) tükörfordítása, más nyelvek is átvették, vö. ol., sp. *argento vivo* 'ua.' (OIMSz. 117; SpMKsz. 88), kat. *argent viu* (DCH. 85), fr. *argent vif* 'ua.' (FrMSz.³ 1: 109), or. *χρυσος κεφαλαίο* 'ua.' (CPHG. 154), szh. *živno srebro* 'ua.' (SzhMKsz. 636), cs. *živé stříbro* 'ua.' (ČRFS. 503), ang. *quicksilver* 'gyors ezüst' (AngMNSz. 1197), blg. *жубак* 'az élő' (BolgMSz. 382). Irinyi János ugyanígy az *él*-tövet használta 1839-ben, amikor az oxigént *éleny*-nek keresztelte el (NyÚSz. 60). A mozgási energia hajdani neve *eleven energia/erő*. Átvitt jelentésben: „Az ösztön általában nem egyéb, mint azon titkos, a léleknek mint *eleven erő*nek természetében gyökerező törekvés vagy irányzat, melynek célja nem más, mint éppen az, hogy munkásságot fejtsünk ki” (Mikszáth: Az ösztön).

K) *E l e v e n h ú s , é l ő s e b*. – *É l ő / e l e v e n h ú s* 'az élő emberi v. állati test izomzata, védő bőrreteg nélkül' (ÉrtSz. 2: 147). Innét metaforikus jelentése: 'fák törzse hancs nélkül'. „A karcsú fák *eleven húsa* fölsírt / s hallottam, hogy a szél ajtómon zörget” (Somlyó Z.: Délutáni zivatar), „[R]endre hámozván a forma dús / hócspikéit, hogy csipkékből éjjen elő az *élő hús*, / szellem-igazságok vak alján a Valóság teste, a Lét” (Babits: Egy filozófus halálára). Az *eleven hús* jelentheti a nőt is mint a szexuális vágy tárgyát: „kedvesem teste, kire szívem éhes: / hús, hús, *eleven hús!*” (Babits: Hús-sziget a kötengerben), „És intett is a gyönyörű karjával, mint az opál fényrezgése az éjben, amint kibújt és kinyúlott a prémtömeg, a bő ujjak alól, az *eleven hús* üdeségével” (Szomory: A pékné). Ezt a jelentést az ÉrtSz. nem közli.

Gyakori az *eleven* 'eleven hús' a következő kifejezésekben: *vkinek az elevenje* 'érzékeny pontja', *az eleven(j)ébe vág vkinek* 'mélyen érint', *vkinek az eleven(j)ére tapint/talál/hág* (rég), *elevenig hat* 'szóval v. tettel érzékeny pontot, kényes ügyet érint': „Ez a pletyka, amit most belecsaptak az arcába, *elevenére talált!*” (Bíró L.: Ilka. Történet egy vidéki városból), „akció és agitáció, mely a művészet *elevenébe* s a művészek eleven bőribe *vág*” (Ignotus: Irodalmi céhrendszer), „És sohase *hatott* így *elevenig* bennem az emberi szó” (Kaffka: Hajnali ritmusok). Miként a bőr alatti rész *eleven*, ugyanúgy a szántásnak az ekétől föl nem forgatott része is az lehet: *Tiszta elevenbe vettötte a mágot* (SzlavSz.² 109). Debrecenben a nyers húst nevezik *eleven hús*-nak: „[A] szalonna teljesen jól kisüljön, *elevenen* ne maradjon” (ÚMTsz. 2: 88).

Az *élő/eleven seb* a 'nyitott, begyógyulatlan' seb: „Csu'pa egy *e' levē seb* a há:ta” (SzamSz. 209), „Pirulva kell bevallani, hogy e betűkkel itt-ott *eleven sebeinkre* tapintott, melyek mind fölvérzenek” (Mikszáth: A csehek Magyarországról).

3. A) *É l ő k ő*. – Az Újszövetségben találkozhatunk az *élő kő* kifejezéssel: „Járujlatok őhozzá, mint *élő kőhöz*, amelyet az emberek ugyan megvetettek, amely azonban Isten előtt »kiválasztott és drága«” (1Pt 2,4). A feltámadt Krisztus neve ez, amelyre Isten a lelki házat, a Jézus Krisztus gyülekezetét felépíti; vö. „A Sionra egy követ teszek le alapul, szilárd követ, drága sarokkövet alapul” (Ézs 28,16, ÚjFord. 1997). Ugyanakkor az újjászületeteket is *élő kövek*-nek hívja, akiknek a Krisztus által megeleveníttette oda kell járulniuk,

hogy beleillessztesse a templomába. Egy példa Móricztól: „Mindig újra és újra feltenni a már megoldottnak hitt kérdéseket és mindig újra megkeresni rájuk a feleletet, hogy ezáltal részesei lehessünk a valóságos életnek, munkatársai a folyton teremtő és alkotó Úrnak, szolgák és harcosok, építők és eszközök az *élő kövek* faragásában és beillesztésében a jövő, az isten országa épületébe” (Magunk revíziója).

B) Élő naptár, élő lelkiismeret, élő példa. – Ha valaki az ünnep- és névnapokat fejben tartja, azt mondjuk rá, hogy *élő naptár*, *eleven kalendárium* vagy (Erdélyben) *élő káptalan*: „Minden ember körülöttem egy *eleven kalendárium*” (Krúdy: N. N. Egy szerelemgyermek regénye), 1853: „Méltotasson édes Néni az Ujfalvi, Mátéh és Kispál családok genealogiájukról annyit, a’ mi eszibe jut leírni s nékem el küldeni. Üdvezült bátyám ezeket jól tudta, s valóságos *élő káptalan* volt, utánna Néni tudgya legjobban” (SzT. 2: 1109). Diáknyelvi kifejezés az *élő húskonzer* ’kövér ember’ (KARDOS-SZÜTS 1995: 56). Azt, ’akinek pusztja jelenléte más(ok) lelkiismeretére hat, azt felébreszti’ (ÉrtSz. 2: 250), *élő/eleven lelkiismeret*-nek nevezzük: „[A diák] Jókainál az *élő lelkiismeret*: Jávorka, aki Ocskayt megbosszulja és kézre keríti...” (Babits: Jókai lelke), „Lelkiismeret, *eleven lelkiismerete* az irodalomnak, ki közöttünk jár” (Kosztolányi: O. E.).

Egyezik a két jelző használata a *bizonyosság* és *tanúság* főnévvel is: *élő/eleven bizonyosság* a ’tanú’. 1560: „Azert ezek mynd Jgy leuen az mynt megy monttwk [...] kyket myndeneket megy byzonytwk leueleinkel es *elew byzonsaginkal*” (SzT. 1108), „[Náday Ferenc] *eleven tanúságot tesz* arról minden újabb szerepében, hogy művészetének varázsa örökifjává teszi őt” (Ady: A titok), „Ilyen itt a világ [...], *élő tanúság* arra, hogy nemcsak a borral, de a kedélyeskedéssel is lehet politikát csinálni” (Mikszáth: Czirok Mátyás és Szomor Miska). Nem különbözik egymástól az *élő* és az *eleven cáfolat* sem: „Andrássy a külügyi hivatal élén ennek a téves és ránk nézve káros hitnek *élő cáfolata* volt egész Európa előtt” (Halász I.: Egy letűnt nemzedék), „Schöpfung egész pályája *eleven cáfolata* e formulának” (Gyergyai: Schöpfung Aladár), „Így ezt a pártsemleges szakmai véleményt önmagában is a többség álláspontja szakmai alátámasztásaként, a politikai szándékokkal való vádaskodás *élő cáfolataként* értékelhetjük” (Salamon L., 1999. december 7.).

Ha valakit mintaképpül állítunk magunk elé, azt mondjuk rá, *eleven oszlopa*, *élő/eleven példája* vminek: „Az »Alkotmány« huncut bácsinak, vén svindlernek kereszteli el Tolsztoj Leó grófot. Az Istennek és a krisztianizmusnak ezt a legnagyobb ma élő *eleven oszlopát*” (Ady: „A vén svindler”). Elavult nézeteket valló, korunkba beilleszkedni képtelen kortársunkat nevezhetjük *élő anakronizmus*-nak: „Látni, nézni ezeket az *élő anakronizmusokat* oktan döllyűkkel, léha, tartalmatlan, improduktív életükkel” (Ady: A hétről. 1902. febr. 9.).

C) Élő emlék : holt emlék. – Könnyű a helyzetünk az *élő/eleven emlék* és *élő/eleven emlékezet* esetében is. Az előbbi kézzelfoghatóbb ez utóbbinál: *élő emlék* nem csupán az elhunyt alakjának, cselekedeteinek bennünk megőrzött képe, hanem olyasmi is, amit ő hagyott reánk. „Ő, hogy e tréfa áldozata éppen csak én vagyok, az ő nyomorgó, küszködő szerelmének nyomorult *élő emléke*” (Kuncz: Corniquet és fia), XIX. sz. eleje: „*Eleven emlékeztetbe* vagyon még Mélgös Groff Urnak ezen Nemes anya Székben való előll ülésének Sükerres nyoma” (SzT. 2: 886). Néha az *élő szellem* kifejezés is használatos: „Legyen áldott az átszúrt szívű mártír, ki az ő szívét soha meg nem értett nép templomában nyugszik, s örökre *élő szelleme* súgja meg azoknak, kikre rájuk fér: érdemes a magyart szeretni!” (Ady: Erzsébet). Ugyanígy friss az *eleven élmény*.

Akiről elfeledkeznek, annak már csak *halott/holt emléke* marad: „Valamikor talán egyenesen e dicső és nemes ember emléke ellen lesz muszáj harcolni, mert ez a *halott emlék* útjában fog állhatni az ő eleven szándékainak” (Ady: Távol a csatatérről), „S mi harcok anyja volt / nemrég, / ma csak egy lanyha *holt / emlék*” (Babits: Kép egy falusi csárdában).

D) *É l ő s z o k á s*. – *Élő/eleven* egy szokás vagy hagyomány, amíg nem vész a feledés homályába: „most nem titok, hogy miért fejlődik tovább és újhodik egyre a holnap felé a ma művészete az *eleven hagyomány* árját új mederbe kényszerítve” (Feleky G.: Velencei kiállítások. Klimt), „[Mátyás] alakja azóta is inkább csak történelmi emlék, s korántsem életet formáló, *élő hagyomány*” (Tolnai G.: Mátyás és birodalma).

E) *E l e v e n h í r*. – Erdélyben dívik az *eleven hír* kifejezés, a ’vki életben létéről szóló hír(adás)’. 1669: „uagion megh Nehaj Czutak Istua(nna)k ket fia [...] ha ezek felol eleuen hir ne(m) hallat(ne)k, auagy sine semine deficiálnának abbeli iussat Kászoni Pál Deak Ur(amna)k, és posteritasinak Csutak Pete(r) Uram [...] kezibe boczassak” (SzT. 2: 886). A ’vki halálhíre’ jelentésű *holt hír/holthír*, főleg a *halott* (ritk)/*holt hírét* költik vkinek kifejezésből ismert: „Még élt, amikor már *halott hírét költötték*” (Turóczi J.: A fiatal Hofmannstahl prózája).

F) *É l ő s z ó* : *h a l o t t s z ó*. – Az írással szemben a szóbeli közlés *élőszó/eleven szó*: „Elküldtük tehát Júdást és Szilászt, hogy ők tudtotokra adják ugyanazt *élőszóval*” (ApCsel 15,27 – ÚjFord. 1997), „Írással, *eleven szóval*, jelekkel, mindenképpen, ahogy lehet, belé kellene égetni a köztudat láthatatlan testébe, hogy Lechner Ödön nagy ember volt” (Bálint A.: Lechner Ödön). A kifejezés erdélyi változatai: *élő nyelvél/szavával/szájával/szájából*. 1608: „my eleöttwnk az eő szabad akarattioik zerint, es eleő nyeluekkel teőnek illyen vallast, veghezest es testamentumot” (SzT. 2: 1109). Ugyanígy *eleven ima* az állandóan hangzó fohász: „Amit nem őriztek meg krónikák, holt betűk, följegyzések, kolostorok aranykönyvei, megőrizték a szájról szájra vándorló *eleven imák*” (ERDÉLYI 2000: 59).

A *halott/holt szó* jelentése viszont már értelmetlen, tartalmatlan szó’: „*Halott szó* s üres mondatalmaz marad csupán” (Illés E.: Anyám! Bibó Lajos regénye), „Ha te nem volnál, mi lenne velem? / *Holt szó* volna tavasz és szerelem” (Pásztor A.: Új énekek éneke). Érdekes az ellentétek viszonya: a pusztába kiáltott szó írott képe – szinonimája – a *halott/holt betű*: „Az írás ereje nem a *holt betű*, de az *élő szó*” (Székely B.: Ősztön, kultúra, illúziók). Az *élő szó* hatékony, az írott betű meddő: „Goethe Faustja is *halott betűk* gyűjteménye, raktára, kriptája volna, ha ezer és ezer hivatásos vagy hívatlan kritikus hozzá nem tette volna a saját lelkét” (Ady: Hogyan csinálódna az események?).

G) *É l ő n y e l v* : *h o l t n y e l v*. – Ameddig egy közösség utolsó tagja él, nyelvét *élő/eleven nyelv*-nek nevezzük. „Hanem, hogy ti méritek rám, kedves barátim, a legérzékenyebb csapást, ti, akik jól tudjátok, hogy semmiféle *eleven nyelvet* nem tudok a magyaron kívül” (Mikszáth: Levél a szerkesztőség összes tagjaihoz). Ha kihal a közösség, a nyelve *halott/holt nyelv*-vé válik: „Így született ez a mi modern, soknyelvű »világirodalmunk«: egy egynyelvű irodalomból, egy *halott nyelv* irodalmából” (Babits: Bevezetés „Az európai irodalom történeté”-hez).

H) *É l ő d í j* : *h o l t d í j*. – Középkori bírság súlyos bántalmazásért az *élődíj/elevendíj*, melynek „összege attól függően, hogy azonos rendi állású vagy pedig egyik fél n[eme]s, a másik j[o]b[bágy] volt, változott: az alacsonyabb rendi állású magasabb fájdalomdíjat fizetett a kiváltságos rendűnek, mint fordítva, illetőleg az azonos rendűek egymásnak” (SzT. 2: 886). Az elítélt önmagát váltotta meg a súlyos testi büntetéstől.

Bár a *holtdíj* szótári magyarázatában azt találjuk: ’élődíj, elevendíj, fájdalomdíj’, a két szó jelentésében csupán annyi a közös, hogy a büntetés megváltásaként lerótt összeget jelenti. Ez utóbbit az elkövető eleven embertársa bántalmazásáért fizette a sértettnek, míg az előbbi bírói közvetítéssel az áldozat hozzátartozóinak, hogy megszabaduljon vérbosszújuk-tól (SzT. 5: 238).

I) *É l ő s z e r z ő d é s*. – Az *élő szerződés* ’hatályos, érvényes’. 1770: „Erdőnket vágták s élték mind addig míg nekünk tuttunkra lőtt mely Erdőnek meg vásárlásáról bizonyos métaírók [határjeleiről] *élo Contractust* elő mutatni készek vagyunk” (SzT. 2: 1110).

J) *Élő átok*. – A még beteljesülhető rossz kívánság az *élő átok*: „Az a sír a honszeretet élete lesz addig, míg Debrecen a nagy Debrecen marad, s *élő átok*, ha valaha magyarságát, hazáját feledné!” (Ady: 1849. aug. 2.).

K) *Élő adás*. – A rádiózásban, televíziózásban *élő adás* a 'helyszíni, egyenes' közvetítés neve. Az ÉrtSz. *eleven adás*-sal magyarázza (2: 250), de ez a tévések, rádiósok körében egyáltalán nem terjedt el (Wiegmann Alfréd szíves közlése).

L) *Holt út, holt tőke, holt idény*. – *Holt út* a 'használaton kívül levő, elhagyott út' (SzT. 5: 236), akár a *holt akna* 'elhagyott, felhagyott sóakna'. Ugyanígy *holtgödör/holtverem* az 'elhagyott, már kiaknázott agyagbánya' (ÜMTsz. 2: 981, 983). A 'vágányzáró földhányással, ütközőbakkal végződő (rövid) vágány' a *holtvágány* (ÉKsz.² 531).

A *holt tőke/vagyon* 'jövedelmet nem hajtó tőke/vagyon' metaforikus, 'kihasználatlan szellemi érték' (ÉKsz.² 531) értelemben is gyakori: „Mi tudjuk, hogy mennyi mindent teremtetett volna ez az igazán kultúrvárossá predestinált város, ha csak félig megvolnának azok az anyagi tőkék, mely *holt vagyon* például Debrecenben” (Ady: A jövő Nagyvárad), „Higgyük el tehát, a *holt tőke* életre kel az értő gazda kezében!” (Vona F., 1991. március 4.).

A *holt idény* v. *halott/holt szezon* 'olyan időszak amelyben vmely tevékenység (természetes) feltételek híján szünetel, és a szóban forgó helyen semmilyen jelentős esemény nem történik': „Színházban, bálban, sétatéren / Nem fog ragyogni annyi fény, / Állandó lesz nyáron, mint télen / A szomorú, a *holt idény*...” (Ady: Fogynak a lányok), „Az időt szidja, a *halott szezont*, a késlekedő esőt” (Ady: A Riviéra ősszel).

4. A) Nyomatékosítás: *eleven, élő, holt*. – Gyakoriak a vizsgált melléknevek emfatisztikus szerkezetekben is. „Egerben, a várhegy oldalában vannak mindenféle girbegurba kis utcák, ahonnan még nem jött le *eleven ember* anélkül, hogy kalapját félre ne csapta volna” (Krúdy: Festett király). Hasonlatokban gyakran az összehasonlítás alapja: *eleven, mint a bolha/a (hal)csík/a gyík/a kéneső/a madár/a motolla/az orsó/az ördög/a sajtkukac/a tűz*: „Mr. Clark apró töpörödött arcú férfiú, izgékonny és *eleven, mint a halcsík*” (Mikszáth: A diplomata levele). Az *él* igének önállóan nincsen 'fürgén szalad' jelentése, itt az *élő* nem lehet szinonimája az *eleven*-nek: **élő, mint a bolha/a (hal)csík/a gyík/a kéneső/a madár/a motolla/az orsó/az ördög/a sajtkukac/a tűz*. Az örökmozgó gyermek másképpen *eleven ördög*. E kifejezést 'maga az ördög' értelemben is használjuk: „Bizony, bizony, *eleven ördög* volt a te apád s most valahol a pokol katlanjában sütogetik le róla a sok gazságot, a sok hamisságot!” (Kassák: Misilló királysága).

Máskor az *élő* jelző csupán nagyobb nyomatékot ad a kifejezésnek, mely nélküle is csorbitatlan volna: *esküszik az (élő) Istenre*: „Esküszöm én néktek az *élő Istenre*, / Mi fényes hódunkra s éles fegyveremre, / Az éjjel Mahumet én atyám képébe / Ezeket mind nekem okossan beszélé” (Zrínyi: Szigeti veszedelem), *egy élő sár vót* 'merő sár volt', *milyen élőcsúf* 'rendkívüli mértékben csúf', az *élő életben olyant még nem láttam* 'soha az életben olyat még nem láttam' (ÜMTsz. 2: 132).

A *holt* is gyakori fokozó értelemben, azonban míg az *eleven* esetében a melléknév a hasonlat szerves része, az összehasonlítás alapja, a *holt* az összetett melléknévek erősítő eleme, s a többi összetételtől eltérően nem bontható ki hasonlító mellékmondattá, mint a *makkegészséges* 'majd kicsattan az egészségtől' típusú összetételek. Mondhatom: *makkegészséges* → *egészséges, mint a makk, tejfehér* → *fehér, mint a tej*, de azt nem, hogy *holtfáradt* → **fáradt, mint a holt*. Itt csak a 'halálosan fáradt'-tal írható körül az összetett melléknév jelentése. A *holtbiztos* típusú kompozitumok nagy számmal fordulnak elő a népnyelvben, kivált Hevesben, Abaújban és az Alföldön (LEHR 1906: 121–2). A nyelvművelő szakirodalom szerint kizárólag német példára jöttek létre hibás tükörfordítás eredményeként (ugyanis a német. *Tod* 'halál', s nem 'holt'), mégis jól megférnek a magyaros szemléletmóddal – gon-

doljunk csak a *halálra*, *halálosan* nyomatékosító határozószókra –, ezért stilisztáink ma már nem hibáztatják őket (NyKk.² 1: 883). LEHR 29 összetételt említ tanulmányában. A mai német köznyelv lexicáját feldolgozó KÜPPER-féle szótárban a *tot*-dal 19 kifejezés található (ILDU. 2866). A többi germán nyelvben is akadnak 'holt' -tal alkotott erősítő szerkezetek: ang. *dead ripe* 'egészen érett', *dead right* 'tökéletesen igaz(a van)', *dead certain* 'holtbiztos', *dead tired* 'holtfáradt', *dead drunk* 'hullarészeg' (BOLINGER 1972: 54); holl. *doodenkel* 'egyes-egyedül', *doodenvoudig* 'pofonegyszerű', *doodop* 'halálosan fáradt', *doodgewoon* 'átlagos' (HPK. 178).

Klasszikusainktól néhány példa: „Eszembe jut Peru s hazám: / Mért mindenik oly *holt-szegény*, / Pedig aranyja sok van ám” (Arany: Aranyaimhoz), „Klári arra gondolt, hogy *holt-éhes*, finom kis pecsenyét hoznak neki mindjárt, és az asztalon vaj, hónapos retek” (Kaffka: Süppedő talajon). Néha itt is felválthatja a *holt*-at a *dög* -: „Hidd el, mindez / így együtt tökéletes *dögmindegy* nekem” (Faludy: Levél Lukács Györgyhez).

A mai bizalmas stílusban előfordul a *holtrészeg* (vö. *holtrészegre/hullára issza magát*) vagy a *holtmák* 'nagyon v. teljesen részeg', a *holtziher* pedig 'holtbiztos' jelentésben (MSzleng. 126). Az ÚMTsz. a *holthideg*, *holtmocskos*, *holtsáros*, *holtsovány*, *holtszegény* összetételeket közli (2: 982). A már említett irodalmi esten felolvasott verseit az egyik költő *holtfrissek*-nek minősítette.

Nyelvjárásokban találkozunk ikerszavakkal is: *holt-halálos* 'szörnyű, rettenetes', *holtig-halálíg* 'élete fogytáig, a sírig' (SzamSz. 393).

B) Ellentétek: *élőhalott*; se *eleven*, se *holt*; *élőhaló*-burján. – Az *élő/eleven*: *halott/holt* ellentétpár számos kifejezés alkotóeleme. Gazdag jelentésű az *eleven halott/holt*, *élő halott*, *élőhalott* '1. hosszabb ideje súlyosan beteg személy; 2. (szépiítő) örült; 3. a világtól elzárkózó, másokkal nem érintkező, önmagával, a világgal meghasonlott ember': „Óh, én, világ *eleven halottja*, / Csúfja, gyávája, elvesztette, / Mindenkinék bús odaadottja” (Ady: A szerelmetlenség Istenéhez), „Tücsök zeng őszi csillagfény alatt / És hallgatja sok *élő-halott* rög” (Reményik: Végállomás). Előfordul *eleven-holt* és *holteleven* (ÚMTsz. 2: 981) alakban is: „*Holt-eleven* vagyok, mint kór, csak tántorgok, / Majd elválok éltemtől” (Balassi: Tizenhetedik), „Piroska azonban nem örült, és nem szólt, / Hagyta magát vinni mint egy *eleven-holt*, / Sohajtva csak ennyit rebeg a hintóban: / »Oh, miért nem hagytak csendes koporsómban!«” (Arany: Toldi szerelme). Hangrendi illeszkedés szempontjából a *holteleven* eltér a szabálytól, mely szerint ikerszavakban elől a magas, utána a mély hangrendű szó áll.

Tagadó kifejezésben használjuk a *se(m) eleven*, *se(m) holt*/(ritk) *halott* kifejezést '1. félelemtől elgyötört, 2. nagyon elcsigázott' jelentésben: „De nem Palkó felelt (nem volt az *se holt*, *se eleven* most), maga Kártyi Pista ugratott melléje, ő világosította föl” (Mikszáth: Nagy kutya a vicebíró), „Csak egy július végi nap emlékét őrizgetjük konokul véges memóriánkban, amely napnak a lehanyatlása után nem látta őt többé senki, *sem eleven*, *sem holt* állapotban” (Krúdy: Ál-Petőfi. Lehullt csillag fénye). *Nem vóut sē hót, sē eleven* 'szinte eszméletlen volt' (SzlavSz.² 109).

Népmesékből ismerős az *élőhaló-burján*, illetve *élőhalóvíz/élet- és halálvíze* 'csodás, életre keltő erővel bíró növény vagy víz'; a vele befecskendezett halott szebb alakban, megfiatalodva támad fel (NéprLex. 1: 666; ÚMTsz. 2: 134). Hasonló csodaszer, az *élő-haló (forrasztó) fű/élesztő-forrasztó fű* segítségével keltik életre a hálás állatok a sárkányölő vi-tézt (NéprLex. 1: 666; ÚMTsz. 2: 85, 134). A kifejezés igenevei azok közé tartoznak, melyek cselekvő formában is műveltető jelentésűek, ugyanis alakjuk „szabályosan” *éltető-haltató fű* volna (CSEFKÓ 1930: 392) – vö. *élő kenyér* 'a megélhetéshez szükséges kenyér' (ÚMTsz. 2: 132).

5. Teológiai kitekintés. – „A bibliai kor emberének nagyon szegényes a túlvilági hite. Ez annál is érdekesebb, mivel mind Egyiptomban, mind pedig Mezopotámiában a halott halál utáni élete hangsúlyozott jelentőségű, mitologikus tartalma gazdag. Az Ószövetség: mitológiátlanít. [...] Mivel a test és lélek elválaszthatatlan egység, elképzelhetetlen a testtől független lélek boldog, halál utáni továbbélése” (SZIGETI 2001: 75). A bibliai törvények éles határt vonnak az élet és a halál között: a levágott állat vérének tilos megenni, mert a vér hordozza az életet (vö. 5Móz 12,16); tilos megfőzni a gödölyét az anyja tejében, amely valaha táplálta (vö. 2Móz 23,19). A tisztátalan, fogyasztásra nem ajánlott madarak szinte mind ragadozók vagy dögevők (sas, keselyű, halászsas, sólyom, héja, kánya, dögkeselyű, holló, karvaly, sirály – vö. 3Móz 11,13–19; 5Móz 14,12–18; CARMICHAEL 1976: 2–5). Valaki tisztátalanná válhat az elhullott állatok érintésétől is, függetlenül attól, hogy az állat tisztátalan vagy sem (vö. 3Móz 11,39).

A keresztyén mindennapokban az élet és a halál ugyan szembeállítódik egymással, de teológiai szempontból homlokegyenest ellenkező a helyzet. A mulandó élet egyenlő a halállal (élet = halál), hiszen véget ér, s a túlvilági lét ígéri az örök életet: a földi itt-tartózkodás készülődés a mennyországra (élet = túlvilági lét). Katolikus halotti búcsúztatóink hatásos stíluseszköze az ellentét: 1. a temetőbe jutó halott (test) : örök életbe jutó lélek; 2. az ítéletre rászolgált ember : Jézus végtelen irgalma; 3. gyarló elme : örök valóság (BARNA 2001: 398). Mellékesen megjegyezhetjük, hogy a szanszkrit धातु [*dhātu*] terminus jelentése egyaránt lehet 'mag' és 'halott szerzetes csontja': ez a fajta élet-halál felfogás szépen példázza a lélekvándorlásról alkotott elképzelést (SED.² 513).

6. Összegzés. – Az elmondottakból megállapítható, hogy az *élő* melléknévi igenevnek három alapjelentése van (két cselekvő és egy szenvedő): 1. 'olyan, amely él' (intranszitiv); 2. 'olyan, amely élte' (transzitiv); 3. 'olyan, amelyet élnek' (passzív). A 4., 'fenntartja magát, táplálkozik vmivel' jelentés felfogható az 1. alfajának, hiszen nincs tárgy, ám tekinthető önálló csoportnak is. Az *eleven* és a *halott/holt* szemantikailag sokkal egyneműbb. Az itt fölvezetett ellentétpárok is ékesen bizonyítják, hogy az esetek többségében az antonimákat sokkal szövevényesebb szálak kapcsolják egybe, mint amelyek egyszerű fekete-fehér viszonyokkal értelmezhetők. Mivel az ember számára a lét élet-halál kérdés, a jelentésekbe áthatatlanul beszüremlik sok másféle (erkölcsi, teológiai) szempont is. Élő és halott, élet és halál szembeállítása, mint az idézett példák bizonyítják, szépen tükröződik a nyelvi adatokban. Más indítatású és célú vizsgálatok tekervényesebb oppozíciórendszereket tárhatnak fel. Végezetül hadd idézzük DAVID LOY-t, a szingapúri születésű, Japánban tanító filozófiaprofesszort: „Szembeállítjuk egymással az életet és a halált, az egyiket állítjuk, a másikat tagadjuk, de mint láttuk, tragédiánk éppen az, hogy ez az ellentétpár nem szakítható szét: nincs élet halál nélkül, és – amiről gyakran elfelejtkezünk – nincs halál sem élet nélkül. Ebből viszont az következik, hogy nem a halál, hanem az élet-és-a-halál a problémánk” (LOY 1994: 41).

A hivatkozott irodalom

- Ady Endre 1999. Összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
 AngMNsz. = ORSZÁGH LÁSZLÓ – MAGAY TAMÁS 1998. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 ÁRVAY JÓZSEF 1946. Élőerdő, élőföld, közélőerdő, közélőföld. Erdélyi Múzeum 51: 87–90
 BARNA GÁBOR 2001. „Örök valóságba mentem átál...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben. In: PÓCS 2001: 396–415.
 BARTAL, ANTONIUS 1901. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Teubner–Franklin, Lipsiae.

- BolgMSz. = BÖDEY JÓZSEF 1956. Bolgár–magyar szótár. Terra, Bp.
- BOLINGER, DWIGHT 1972. Degree words. Mouton, The Hague–Paris.
- CARMICHAEL, CALUM M. 1976. On separating life and death: an explanation of some biblical laws. *Harvard Theological Review* 69: 1–7.
- Csáktornyai Mátyás 1999. Gróbián. Balassi Kiadó, Bp.
- CSEFKÓ GYULA 1930. Papramorgó. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 391–2.
- ČRFS. = MOKIENKO, VALERIJ – WURM, ALFRÉD 2002. Česko–ruský frazeologický slovník. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc.
- DCH. = FALUBA, KÁROLY – MORVAY, KÁROLY 1990. Diccionari Català–Hongarès. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2000. „Hegyet hágék, lőtöt lépék...” In: HOPPÁL 2001: 55–70.
- F[ERENCZY] G[ÉZA] 1965. A Nyelvőr postája. Gyógyult beteg – Élő halból készült halászlé. *Magyar Nyelvőr* 265–6.
- FrMSz.³ = ECKHARDT SÁNDOR 1973. Francia–magyar szótár. 1–2. kötet. 3. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FRÖHLICH IDA 1998. A qumráni szövegek magyarul. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinszvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, ТАМАЗ ВАЛЕРИАНОВИЧ – ИВАНОВ, ВЯЧЕСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. 1–2. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- ГРИЦИК, И. 1999. Символіка образу води в українських народних баладах. *Народна творчість та етнографія* 1: 124–6.
- HOPPÁL MIHÁLY szerk. 2001. Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Ivánovits Márton emlékezetére. Európai Folklor Intézet – Osiris Kiadó, Bp.
- HOPPÁL MIHÁLY – SZEPESI ERIKA szerk. 1987. Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- ILDU. = KÜPPER, HEINZ 1984. Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache. Bd. 8. Susig–Zypresse. Ernst Klett Verlage GmbH u. Co. KG, Stuttgart.
- JANKOVICS MARCELL 1987. Erősz és Erőé. Kasztrációs komplexus a tündérmesékben. In: HOPPÁL–SZEPE 1987: 127–45.
- KARDOS TAMÁS – SZÜTS LÁSZLÓ 1995. Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp.
- Károli 1980 = Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Magyar Biblia-Tanács, Bp.
- KönSzj. = MELICH JÁNOS 1916. A Königsbergi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 147–9, 263–5.
- Krúdy Gyula 2005. Munkái. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- LEECH, GEOFFREY 1977. *Semantics*. Penguin Books Ltd., Harmondsworth.
- LEHR ALBERT 1906. Arany-magyarázatok. *Magyar Nyelv* 119–22.
- LOY, DAVID 1994. Az élet és a halál nemkettőssége. Ford. Balázs József Attila és Koppány Márton. (Kagyló könyvek.) In: „2014. Megszülettél-e már?” Kalligram, Bratislava.
- Mikszáth Kálmán 1998. Összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- MILLER, MARY – TAUBE, KARL 1993. *An Illustrated Dictionary of The Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya*. Thames and Hudson, London.
- MSzlang. = KÖVECSES ZOLTÁN 1998. Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MünchK. = NYÍRI ANTAL szerk. 1971. A Münchener kódex. 1446-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. *Codices Hungarici* 7. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NAGY ILONA 1987. Ádám és Éva. Az erősz keletkezésének mondái. In: HOPPÁL–SZEPESI 1987: 64–94.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk 1977–1982. Magyar Néprajzi Lexikon. 1–5. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.

- HPK. = МИРОНОВ, СЕРГЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ 1987. Нидерландско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- NyKk.² = GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS 1980–85. Nyelvművelő kézikönyv. 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Nyugat. Egy irodalmi legenda. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2000., Bp.
- OIMSz. = HERCZEG GYULA 1967. Olasz–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Országgyűlési Napló. 1990–2006. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2007., Bp.
- PeerK. = KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. 2000. Peer-kódex. 1518. körül. Régi magyar kódexek 25. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- Pócs ÉVA 2001. Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről 2.) Balassi Kiadó, Bp.
- RévaiLex. = Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. 1–21. kötet. 1912–35., Bp.
- SED.² = MONIER-WILLIAMS, MONIER 2002: A Sanskrit–English Dictionary. Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Cognate Indo-European Languages. Corrected [2nd] Edition. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi.
- SermDom. = SZILÁDY ÁRON szerk. 1910. Sermones Dominicales. 1–2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- SpMKsz. = DOROGMAN GYÖRGY 1992. Spanyol–magyar kézisztár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZABÓ T. ATTILA 1945. Élőerdő. Erdélyi Múzeum 50: 262.
- SZABÓ T. ATTILA 1985. Élő erdő, élő föld, élő ok. In: Uő, Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok és cikkek 6. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 394–5.
- SzhMKsz.² = LEVASICS ELEMÉR – SURÁNYI MAGDA 1967. Szerbhorvát–magyar kézisztár. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZIGETI JENŐ 2001. Az Ószövetség felfogása a halál utáni életéről. In: Pócs 2001: 68–80.
- SzJsz. = KNEZSA ISTVÁN 1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzlavSz.² = PENAVIN OLGA 2000. Szlavóniai (kórógyi) szótár. 2. kiadás. Nap Kiadó, Bp.
- SzlTűksz. = KISS LAJOS 1976. Szláv tűkörzők és tűkörjelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CPK. = СТЕПАНОВ, ЮРИЙ СЕРГЕЕВИЧ 2001. Константы. Словарь русской культуры. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Академический Проект, Москва.
- CPHГ. = ФИЛИН, ФЕДОТ ПЕТРОВИЧ ред. 1972. Словарь русских народных говоров. Т. 9. Заглазки–заросить. Москва–Ленинград.
- SZTRIPSZKY HIADOR 1943. Erge. Magyar Nyelv 325–6.
- The Greek New Testament 1994. 4th Revised Edition. Deutsche Bibelgesellschaft – United Bible Societies, Stuttgart.
- ÚjFord. 1997 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel. Magyarországi református egyház Kálvin János Kiadója, Bp.
- VANYÓ LÁSZLÓ 1997. Az ókeresztény művészet szimbólumai. Jel Kiadó. Átdolgozott [2.] kiadás. Bp.
- Verstár '98. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 1998., Bp.
- Weöres Sándor 1999. Versek a hagyatékból. Egybegyűjtött írások IV. Weöres Sándor örököse – Saxum Könyv Kft., Bp.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Contrast and equivalence of meaning

This paper presents an analysis of the concepts of 'death' vs. 'life', and the corresponding Hungarian adjectives *holt* 'dead' : *élő* 'living', *halott* 'dead' : *eleven* 'alive'. For lack of space, only the basic meanings of these adjectives are discussed, using contexts and attributive constructions taken from historical sources. It is concluded that the participle *élő* has three basic meanings, two of them

active and one passive: 1. 'one that lives' (intransitive), 2. 'one that makes sy live' (transitive), and 3. 'one that is lived' (passive). A fourth meaning, 'one that subsists/feeds on sg', can be seen as a subtype of the first meaning, since no direct object is involved, but it can also be considered a separate meaning. *Eleven* and *halott/holt* are a lot more homogeneous semantically. These pairs of opposites prove that, in many cases, antonyms are linked to one another by more intricate relationships than could be interpreted in black-and-white terms. Since life is, quite literally, a matter of life and death for human beings, various non-semantic (moral, theological, etc.) aspects necessarily ooze into these meanings. The contrast between the living and the dead, the confrontation of life and death, is neatly reflected by linguistic data, as the examples cited in this paper demonstrate. Investigations taking different points of departure and having different aims might reveal an even more intricate system of oppositions.

JÓZSEF ATTILA BALÁZSI